

"זה לא היה אידיאולוגיה, זה היה הצלת נפש": אינדיבידואליזם רגשי והימנעות משירות צבאי בישראל

מירב פרץ

התכנית ללימודי מגדר, אוניברסיטת בראילן

**"Everybody knows what's going wrong with the world
but I don't even know what's going on in myself" (The The, 1993)**

ההימנעות משירות צבאי, המוגדרת כמאמר זה כמהלך שבו פרטים יוזמים שימוש במערכת הנהלים הצבאית על מנת לקבל פטור מחובתם החוקית לשרת בצבא, מפורשת תדיר כחוליה בשרשרת התוצרים של הקפיטליזם הניאו-ליברלי והגלובלי שהתפתח בעשורים האחרונים בעולם כולו ובישראל ביתר שאת. לפי פרשנות זו, הירידה בקולקטיביזם, העלייה במוכוונות של פרטים להגשמה עצמית ולהישגים חומריים והיווצרותם של מקורות חדשים בשוק הפרטי להפקת תגמולים חברתיים וכלכליים – כל אלה הובילו לשחיקה בנכונות של פרטים לשרת בצבא, בעיקר בשכבות הביניים (לוי 2007).

* המאמר הוא חלק מעבודת הדוקטור שלי, העוסקת בהימנעות משירות צבאי ובמקומה בסיפורי החיים של נשים וגברים בישראל. אני מודה למנחה שלי, אורנה ששון-לוי, על הידע, ההכוונה, האמון והתמיכה שהעניקה לי לכל אורך הדרך. תודה גם לערן קולירין, לאורי מור, לענבל המאירי, לארן ליביו ולשני הקוראים האנונימיים מטעם תיאוריה וביקורת על הערות מאירות עיניים ועל עצות טובות לנוסחים קודמים של המאמר. תודה מיוחדת אני חבה למרואיינים שהשתתפו במחקר על שחשפו בפניי בכנות וברגישות יוצאות דופן את סיפוריהם האישיים. עבודה זו נתמכה על ידי הקרן הלאומית למדע של האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים כחלק מפרויקט מחקר בנושא משמעות השירות הצבאי בסיפור חייהן של נשים בישראל.

אולם הנטייה לכרוך יחדיו אינדיבידואליזם תועלתני-חומרני עם הימנעות משירות צבאי מציגה רק חלק מתמונה רחבה יותר, כפי שהיא משתקפת בחוויה הפנומנולוגית של נמנעים משירות צבאי בני המעמד הבינוני בישראל. מאמר זה, שבוחן את מערכי ההסבר שבאמצעותם פרטים אלה מצדיקים את פעולתם ומעניקים לה משמעות, מציג אינדיבידואליזם מסוג אחר, שונה בתכלית מזה שמיוחס להם. רגשות פנימיים ולא תגמולים חיצוניים, אטען, הם עיקר הכוח המניע בבחירה שלא לשרת בצבא. רגשות אלה אינם קשורים ברעיונות של מימוש וקידום אישי המזוהים עם ניאורליברליזם עכשווי, אלא הם נעוצים בפן אחר של האינדיבידואליזם, זה שמדגיש את המופרדות של הפרט ושתובע הכרה באוטונומיה הנגזרת מזהותו הייחודית.

טענתי המרכזית היא כי רגשות עמוקים וייחודיים — בעיקר תחושות של אי-הלימה, חרדה, ניכור ואבסורד כלפי הזירה הצבאית — הם ההסבר העיקרי לפרקטיקת ההימנעות משירות צבאי. מתוך פרשנות זו ההימנעות מתנסחת כפעולה לגיטימית של מימוש החירות האינדיבידואלית והגנה על העצמי מפני מצוקה נפשית. מערך ההצדקה של הנמנעים משירות צבאי נשען על מה שאכנה כאן "אינדיבידואליזם רגשי", עמדה שמכירה בזכותו של הפרט לממש רצונות מונעי רגשות ולפעול למען טובתו הנפשית כאשר הוא חווה איום ממשי עליה. עמדה זו חושפת את מקומם המרכזי של ההיבטים הרגשיים בעיצוב חוסר הנכונות לשרת בצבא, ומערערת על הנטייה הרווחת להפוך היבטים אלה לבלתי סבירים ולבלתי לגיטימיים, בחסות מנגנוני הנרמול של השירות הצבאי בישראל.

אולם הצדקת ההימנעות משירות צבאי במונחים אינדיבידואליים-רגשיים טומנת בחובה מלכוד. ההימנעות מתנסחת כפעולה אישית, נטולת יומרות פוליטיות, שמתאפשרת בזכות העובדה שרק מיעוט מהקולקטיב מממש אותה. התנסחות זו אינה מערערת על התפיסה הרווחת, שרואה בשירות הצבאי בישראל צורת התהוות הכרחית לשמירה על הקיום המדינתי והאישי, והיא עשויה להוביל לפרקים לרגשות אשם בשל מה שנתפס כפער בין פעולת ההגנה הפרטית לבין פעולת ההגנה הקולקטיבית על המדינה.

שיח ההצדקה של הנמנעים משירות צבאי מתאפיין אפוא בדואליות אסימטרית. מצד אחד, הם פורמים מהיסוד את הזיהוי המקובל של השירות הצבאי כשלב טבעי ומעצים במסלול החיים ורואים בצבא מוסד טוטלי שמתקיף את הפרטים בשורותיו. מצד שני ובאופן מסויג יותר, הם נוטים לקבל את התפיסה שמזהה את השירות הצבאי, במתכונת כזו או אחרת, עם תרומה לטוב המשותף ולתכליתה של המדינה. אמביוולנטיות זו מובילה לשיח הצדקה דו-קוטבי, שבו מבעד לארשת הדומיננטית של שכנוע והשלמה צצים גם ספק ואשמה. שיח זה מצביע על השניות השבירה של מערכת היחסים בין אינדיבידואליזם למיליטריזם בישראל.

רקע תיאורטי: (אי-)הנכונות לשרת בצבא בחברה הישראלית

בחקר היחסים בין התחום הצבאי לתחום האזרחי בישראל רווחות שתי גישות מרכזיות. על פי הגישה הראשונה (שפר ואחרים 2009), ישראל מציגה מקרה של "צבא שיש לו מדינה", שבו הצבא נהנה ממעמד עליון עד כדי כך שאין במדינה חברה אזרחית מובהקת. הגישה השנייה (לוי 2010) מציעה תמונה מורכבת יותר וגורסת כי לצבא יש עליונות על התחום האזרחי בהיבטים מסוימים ונחיתות מולו בהיבטים אחרים. עם זאת, בעלי שתי הגישות מסכימים ביניהם כי ישראל שונה מדמוקרטיה ליברלית במערב בעליונות היחסית שזוכה לה התחום הצבאי על פני התחום האזרחי (דוד 2013).

לצד המפלס הגבוה של מיליטריזם שמאפיין את החברה הישראלית מראשיתה ועד ימינו, בעשורים האחרונים מסתמנת ירידה ביוקרתו של הצבא. אחד מסימניה הבולטים של מגמה זו משתקף בנכונות הפוחתת של צעירים לשרת בצה"ל (בן-אליעזר 2012). תופעה זו נדונה עד כה בספרות המחקרית מפרספקטיבה מקרו-חברתית, כחלק מדיון רחב שעוסק בשינויים שחלו בעשורים האחרונים ביחסי צבא-חברה בישראל.

לפי אורי בן-אליעזר (2003; 2012), פרימת הקשרים ההדוקים בין הצבא לחלקים משמעותיים בחברה היא ביטוי לעידן הפוסט-הגמוני שמתפתח בישראל מאז שנות השמונים של המאה הקודמת – עידן שמאופיין בירידה במעמדה של מדינת הלאום, בהתפשטות רעיונות גלובליים ובהיווצרותה של חברה אזרחית המציבה במרכז את היחיד ואת זכויותיו. על רקע שינויים אלה, השחיקה בנכונות לשרת בצבא מבטאת את התגבשותן של שתי תצורות שיח חדשות. הראשונה מטילה ספק בלגיטימיות של פעולות הצבא בהקשר לאירועים ההיסטוריים המקומיים (ובעיקר מלחמת לבנון הראשונה, האינתיפאדה והכיבוש המתמשך); ואילו השנייה מושפעת משיחים גלובליים ומדגישה עקרונות אזרחיים של שלום וזכויות אדם.

יגיל לוי (2007) תולה את הירידה במעמדו של השירות הצבאי בישראל באתוס האינדיבידואלי-חומרני שחלחל לחברה בעשורים האחרונים. אתוס זה חיזק את ההישגיות האישית ושחק את ערכה של התרומה למדינה כאמת מידה קובעת לחלוקת תגמולים ולהצדקת מעמד חברתי מוביל, ואף הפך את משך השירות הצבאי למכשול בקידום המקצועי והאישי. כך הופרה "המשוואה הרפובליקנית" – קרי יחסי החליפין שבין התרומה של פרטים וקבוצות חברתיות למדינה בדמות השירות הצבאי לבין התמורה שהם מפיקים ממנו – ונשחקה הנכונות של צעירים לשרת בצבא, בעיקר בקרב המעמד הבינוני האשכנזי-חילוני.

אם נבקש אפוא לתרגם את הפרספקטיבות שמציעים בן-אליעזר ולוי לנסיבות אינדיבידואליות ממשיות, נמצא כי שיקולים משני סוגים עשויים להסביר את חוסר הנכונות של צעירים לשרת בצבא: השקפת עולם בעלת יסודות אנטי-מיליטריסטיים, או היגיון כלכלי-רציונלי המניח כי לשירות הצבאי אין ערך רב בזירה האזרחית וכי קשה לתרגמו למשאבים חומריים וסמליים.

חוסר הנכונות לשרת בצבא משתקף בשתי פרקטיקות מרכזיות: סרבנות, מצפונית או פוליטית, והימנעות משירות צבאי, המוכרת יותר בשמה הרווח "השתמטות". הסרבנות היא אקט פומבי של פרטים המצהירים בגלוי על סירובם לשרת בצבא (באופן גורף או סלקטיבי), כשהם נכונים לשאת בסנקציות שכרוכות בהפרה זו של החוק. ההימנעות משירות צבאי, לעומת זאת, היא מהלך סמוי שבו פרטים מבקשים ומקבלים פטור בהסתמך על סעיפי שחרור פרטניים שמעניקה להם מערכת הנהלים הצבאית (לרוב אי-התאמה או אי-כשירות נפשית, ואצל נשים גם דת או נישואים).

ההבחנה בין הסרבנות להימנעות משירות צבאי נעוצה אמנם בדרכי הפעולה השונות שלהן, אך נהוג לייחס לכל אחת מהפרקטיקות גם מניעים מסוג שונה, ואלה מסדירים את ההיררכיה במעמדן המוסרי. לסרבנים מיוחסים שיקולים אידיאולוגיים-פוליטיים, שמכוננים אותם בחוגים מסוימים כבעלי תכונות ראויות להערכה כמו אומץ לב, נחישות וחוסן ערכי ומוסרי (ראו למשל אלגזי 2004). ההימנעות משירות צבאי, לעומת זאת, מקושרת עם אינטרסים ועם צרכים אישיים-תועלתניים, חומריים בעיקר, והיא מתווגת כאנוכית, כפסיבית וכמסוכנת לקולקטיב. כך למשל נכתב על הסרבנים ועל ה"משתמטים" במניפסט של תנועת "השמאל הלאומי":¹

הסרבנים מוכנים לשלם מחיר על אי-השירות. [...] אפשר להתנגד לדעתם, אפשר להסכים, אבל צריך להעריך את הנכונות של הסרבנים לתשלום אישי. הסרבנים אינם משתמטים. [...] כשאנחנו אומרים משתמטים — אנחנו מתכוונים למשהו אחר. [...] אלף סיבות יש להם — אחד מודיע שהוא מעדיף להישאר בעיר ולזיין, השני מוסר שקשה לו לקבל פקודות, השלישית מתחנת פיקטיבית ואז רצה להתפשט ב"פלייבוי", הרביעי מתחזה לשמאלני — כמו עבריין שמגדל זקן ושם כיפה. החמישי לא יכול להיות חייל בצה"ל אבל מוכן לשחק חייל צה"ל בקולנוע או קצין נאצי בתיאטרון. הם מסבירים לך באריכות עד כמה חשוב להם להגשים את עצמם בשנים הארוכות שבני גילם משרתים בצבא. [...] אנחנו חושבים שהם מגעילים. אנחנו חושבים שהם אסורים לבוא בקהל. אנחנו מסתכלים עליהם ורואים בלי שום קושי את אות הקלון על המצח (הספרי ויניב 2009, 11–12).

ההימנעות משירות צבאי בישראל זוכה לדיון ציבורי רחב, בדרך כלל בהקשרים טעונים ומעוררי מחלוקת, אולם היא כמעט לא נחקרה כתופעה שעומדת בפני עצמה.² היעדר זה מותיר את ההנחות הרווחות באשר לסיבותיה כמובן מאליו שלא נחקר באופן שיטתי. בניגוד לסרבנות, ההימנעות מזוהה עם שיקולים אישיים ולא פוליטיים, ולכן היא מקוטלגת כגילוי של האתוס

1 תנועת "השמאל הלאומי" החלה לפעול בשנת 2009 במטרה מוצהרת "להקים מחדש את מחנה השמאל". המניפסט שפרסמה התנועה זכה לתפוצה רחבה באינטרנט (ראו הספרי ויניב 2009). אלדד יניב, ממייסדי התנועה, הקים ב-2012 את מפלגת "ארץ חדשה" שהתמודדה בבחירות לכנסת אך לא עברה את אחוז החסימה.

2 למעט מחקרו של ארן ליביו המנתח את השיח העכשווי על הימנעות משירות צבאי, ראו Livio 2012.

התועלתני-חומרני המתחזק. הסבר זה נשען בין היתר על ההנחה שממדיה של ההימנעות משירות צבאי התרחבו משמעותית בעשורים האחרונים, ואולם הנתונים הסטטיסטיים אינם תומכים במובהק בהנחה זו. העלייה שחלה בשנים האחרונות בשיעור האזרחים שאינם משרתים בצבא אינה נובעת דווקא מ"משבר המוטיבציה" של המיועדים לשירות ביטחון, כפי שנהוג להציג את פני הדברים, אלא היא מבטאת בעיקר את הגידול שחל בשיעור החרדים בכל מחזור גיוס ואת העלייה בשיעורם של בעלי עבר פלילי שהצבא משחרר מיוזמתו. אין בנמצא נתונים מוסמכים על מספר הנמנעים משירות צבאי, אולם הנתונים על שיעור הגברים היהודים שמקבלים פטור מגיוס בשל "אי-התאמה" עשויים לספק אינדיקציה לכך שלא מדובר בתופעה מתעצמת. קטגוריה זו שומרת לאורך השנים על יציבות יחסית ועל ממדים נמוכים: פחות מארבעה אחוזים בשנים 1980 ו-1990, וקרוב לחמישה אחוזים בשנת 2007 (Cohen 2007). נתונים אלה מלמדים כי שלא כמו הרושם הציבורי, ה"השתמטות" מגיוס לצבא נותרה לאורך השנים תופעה שולית בהיקפה והיא רחוקה מלייצג נורמה מתפשטת בחברה הישראלית.

גם מנתונים מימי הקמת המדינה עולה כי ההימנעות משירות צבאי אינה תופעה חדשה במהותה או בממדיה בישראל. באפריל 1948, במסגרת המאמצים של היישוב היהודי לגייס כוח אדם לקראת המלחמה מול צבאות סדירים, רק כעשרים אחוז מכלל הגברים שנקראו לשירות גויסו בפועל. שיעור דומה של כעשרים אחוז לא התייצבו בלשכות הגיוס, והיתר התייצבו אך שוחררו מסיבות אישיות, משקיות ובריאותיות. גם בהמשך המלחמה בלט מספרם של הנמנעים משירות, מקבלי הפטור והעריקים, ובעקבות זאת התגברו ומוסדו הצעדים שננקטו נגדם. כבר אז הביעה ההנהגה דאגה מממדיה של ההימנעות משירות צבאי וטענה נגד אי-השוויון בנשיאת הנטל המלחמתי, בפרט מצד תושבי תל אביב (נאור 2003).

מאמר זה מבקש לבחון את מקורותיה של ההימנעות משירות צבאי בימינו ולאטגר את התפיסות הרווחות בעניינה. נקודת המבט הסובייקטיבית של השחקנים שמייצגים את התופעה — נקודת מבט שנותרת מושתקת עד כה — חושפת משמעויות בלתי מוכרות של חוסר הנכונות לשרת בצבא ומגלה ממדים חדשים של המיליטריזם ושל יחסי צבא-חברה בישראל.

הערות מתודולוגיות

מאמר זה מבוסס על מחקר שעוסק בהימנעות משירות צבאי ובמשמעויות החברתיות, הפוליטיות והמגדריות שהתופעה מקבלת בסיפורי החיים של נשים ושל גברים בישראל. המחקר מתבצע בשיטה הפנומנולוגית-פרשנית, שמסבירה ומפרשת את הפרקטיקה החברתית באמצעות מערכת המשמעויות, התפיסות והתיאורים שמנסחים מבצעה (Schwandt 2000). הניתוח המוצע כאן מתבסס על ראיונות עומק שערכתי עם 55 מרואיינים, 26 נשים ו-29 גברים, בני 28 עד 52 (רובם בשנות השלושים לחייהם), שיזמו שימוש בנהלים הצבאיים כדי להשתחרר מחובתם החוקית לשרת שירות סדיר. ברוב המקרים, גם אצל הנשים שרואיינו, תהליך זה כרוך בפנייה לקצין בריאות הנפש ובקבלת פטור על רקע אי-כשירות נפשית

(פרופיל 21), "אי-התאמה" או "על פי חוק" (אצל נשים). רוב של 39 מהמרוויינים לא התגייסו כלל, והיתר (16) שירתו בצבא תקופה של בין ימים בודדים לשמונה חודשים. גילם של המרוויינים (28 ומעלה) נבחר על מנת שיוכלו להתכונן באירוע המכונן – ההחלטה להימנע משירות צבאי – מפרספקטיבה מרוחקת מעט ולבחון אותו בהקשרים רחבים ומשתנים לאורך החיים. אף שהניתוח המובא כאן נשען על בחינה רטרופקטיבית של האירועים, ולא על תיאור שלהם "בזמן אמת", הנחת המוצא היא שנקודת מבט זו מספקת הסברים מהימנים ותקפים לפעולת ההימנעות, וזאת משתי סיבות מרכזיות. ראשית, מבוגרים – יותר ממתבגרים – נוטים לקשור את ההתנסויות שלהם עם נסיבות חיים רחבות (Bluck and Glück 2004), כך שניסיון החיים של הדוברים אינו מחליש (ואולי אף משפר) את היכולת שלהם להבין לעומק אירועים שהתרחשו בגיל הנעורים. שנית, מאחר שמערכי ההסבר של הדוברים משוקעים בתוך נרטיב אוטוביוגרפי, יש יסוד סביר להניח שהסברים אלה משקפים גם את תפיסותיהם ותחושותיהם בעבר, ולא רק את ההבניה הרטרופקטיבית שהתגבשה לאורך השנים. הדבר נכון בפרט במקרה הנדון, שכן הממדים הרגשיים, שצפויים מעצם טיבם לקהות עם הזמן, מקבלים מקום מרכזי בסיפור ההימנעות הרטרופקטיבי ומלמדים על עוצמתה של החוויה הרגשית לא רק בדיעבד, אלא גם מלכתחילה.

כל המרוויינים הם יהודים מהמעמד הבינוני, ורובם המכריע (למעט שניים מהם) חילוניים. הם מתפרנסים מטווח רחב של עיסוקים המזוהים עם מעמדם החברתי, רובם פריילנסרים במקצועות חופשיים. רוב של 44 מהמרוויינים הם ממוצא אשכנזי והיתר ממוצא מזרחי או מעורב. רובם נולדו וגדלו בערים, ביישובים, בקיבוצים ובמושבים בכל רחבי הארץ, למעט חמישה שהיגרו לארץ בנעורם. כיום 29 מרוויינים מתגוררים בתל אביב-יפו, שמונה בירושלים, אחד בארצות הברית ו-17 מפוזרים ביישובים אחרים ברחבי הארץ. המרוויינים משקפים אפוא זהות הגמונית בחברה הישראלית, ודבריהם מאירים את משמעויותיה של ההימנעות משירות צבאי כפי שהיא מתקיימת בקבוצה חברתית זו, ולא בהכרח בשכבות חברתיות אחרות. כל שמות המרוויינים שמופיעים במאמר הם בדויים.

במסגרת עבודת הניתוח של הראיונות, חילצתי את מערכי ההסבר (ההצדקות) שבאמצעותם הדוברים שואבים לגיטימציה לפעולתם ומעניקים לה משמעות. הצדקות הן חלק בלתי נפרד מכל אינטראקציה חברתית והן נעוצות בהזדקקות המוסרית של האדם להצדקה עצמית (Boltanski and Thevenot 2006). מאחר שההימנעות משירות צבאי משקפת שבירה של האינטראקציה החברתית ומזוהה עם מוסריות לקויה, ההצדקות הן חלק דומיננטי בסיפור ההימנעות של הדוברים והן שזורות לכל אורכו, ולא רק בהתייחסותם לביקורת החברתית עליהם. מכאן שהמונח "שיח הצדקה" שמנותח במאמר זה משקף הרבה יותר מאשר ניסיון של הדוברים לנטרל את ההיבטים השליליים שמיוחסים לפעולתם, והוא מתפקד כיסוד כללי יותר של פעולת ההימנעות ושל התופעה החברתית שהיא מייצגת.

היות שהממדים הרגשיים התגלו כדומיננטיים בשיח ההצדקה של הדוברים, אפיינתי וניתחתי את המשמעויות השונות שהם ממלאים בשיח זה. הניתוח הוביל לחלוקה של מערך

ההצדקה לשני מהלכים משלימים. זוהי חלוקה סכמטית, במובן מסוים מלאכותית, שאינה עולה ישירות מדבריהם של המרואיינים, והיא נועדה לסייע בהבנת המיקומים המרובים שהרגשות ממלאים בתפיסות שלהם. במהלך ההצדקה הראשון, הרגשות הם שמניעים את אקט ההימנעות מהשירות הצבאי (מייצגים אותם משפטים כגון: "הרגשתי שזה הדבר הנכון לעשות"). במהלך ההצדקה השני, הרגשות, ובעיקר ההגנה עליהם, מתפקדים כתכלית הפעולה וכתוצאה שלה (למשל: "עשיתי את זה כי הגנתי על הנפש שלי"). אחרי שאדגים את שני המהלכים האלה, אעבור לנתח את הרגשות המעורבים שצצים ועולים מתוך מערך ההצדקה המשולב של הדוברים ואת הסדקים שנבעים בו.

מהלך ההצדקה הראשון: רגשות ככוח מניע בבחירה שלא לשרת בצבא

הבחירה האינדיבידואלית שלא לשרת בצבא אינה יכולה לחמוק משאלת המניע שכונן אותה ושמסדיר את מעמדה החברתי ואת תוקפה המוסרי. המרואיינים מסבירים את החלטתם שלא לשרת באמצעות תיאור גרוש של מניעים וסיבות שנעים סביב הציר התמטי של עולם הרגשות:

זה היה בעיקר תחושת בטן [...] לא ידעתי מה זה פציפוזם. זאת אומרת לא יכולתי להצהיר אפילו, כי לא ידעתי מה זה. [...] מערכת שכותבת שאני רכוש צה"ל? אני, רכוש של מישהו? לא! כאילו זה היה הדבר הראשון שהפעיל אותי, כן? אין דבר כזה. אף אחד לא יגדיר אותי. אני אדם חופשי. אף אחד לא מגדיר אותי ככה. זה העלה לי את כל הפיזיזם. [...] אז זה היה מאוד רגשי. בהמשך כאילו יכולתי [...] יותר ויותר הבנתי. [...] אבל אז זה עבד על אינטואיציה [...]. זה לא היה בקטע של: עזבו אותי אני רוצה ללכת לעשות את מה שבא לי. כי זה לא שאני שונאת מערכות. [...] אבל יש לי תנאים מסוימים למערכת הזאת, שהתנאי הראשון הוא שהיא לא תהיה מדכאת (דנה, שחקנית בת 30).

קשה לי ממש להדביק לזה סיבה, אבל אני זוכר שהתחושה הייתה מאוד חזקה. [...] זאת אומרת אני חושב שזה היה פשוט [...] אז הרגשתי שזה לא מתאים, זה לא משהו שאני חושב שהוא נכון [...] פשוט לא ראיתי את עצמי עושה את זה. [...] לובש מדים, נמצא במסגרת מהסוג הזה. [...] אני לא הרגשתי שיש לי ברירה. כאילו לא ראיתי את עצמי עושה את זה בשום אופן. מכל הבחינות (גלעד, עיתונאי-עורך בן 31).

דנה וגלעד מדגישים אלמנטים רגשיים כמניע העיקרי שעליו נשענה בחירתם שלא לשרת בצבא. מסיפוריהם עולה כי ההחלטה שקיבלו כנערים צעירים – לבקש פטור משירות צבאי – הייתה תולדה של תחושת בטן, אינטואיציה ודחפים רגשיים, ולא הייתה נעוצה בתודעה אידיאולוגית מפותחת (שהתגבשה אצלם מאוחר יותר), או לחלופין בשיקולים תועלתניים-אנוכיים, שעליהם מרמזות שתי אפשרויות הנשללות מיד – הרצון "לעשות מה שבא לי" (כדברי דנה) או התחושה העצמית (של גלעד) שחלופה אחרת היא אפשרית.

הרגש האנושי ניצב בבסיס כל פעולה ובחירה אינדיבידואלית, אולם השיח על הרגשות מעיד לא רק על נבכי הנפש הפנימיים של דובריו, אלא הוא צורה של פעולה חברתית שמשקפת ומעצבת את היחסים החברתיים (Lutz and Abu-Lughod 1990). ההצגה של רגשות עמוקים כמניעים המרכזיים לאקט ההימנעות משירות צבאי, שעלתה וחזרה בראיונות רבים, מעניקה לפרקטיקה משמעות ייחודית ומרחיקה אותה מהאגוצנטריות ומחוסר המוסריות שנהוג לייחס לה. לא העדפה של תגמולים חיצוניים, כי אם רגשות פנימיים ועמוקים שאינם ניתנים לשינוי בנקל מכוננים את הבחירה שלא לשרת בצבא. לא עצמי מפונק ונהנתני, אלא התנגדות רגשית לדיכוי האוטונומיה הפרטית היא שמכתיבה את מהלך ההימנעות. הסטה זו של המניעים לעבר המנגנונים הנפשיים מכוננת את ההימנעות משירות צבאי, בעיני מבצעה, כאקט שהוא אישי ומוצדק כאחד. המוכוונות של הבחירה הזאת לעבר הרגשות הפרטיים אינה שוללת את תוקפה המוסרי ואולי אף מחזקת אותו.

לכאורה ניסוח ההימנעות משירות צבאי כמונחים רגשיים הוא ביטוי לחדירה העמוקה של השיח הפסיכולוגי לחיי היומיום של התרבות המערבית. לפי אווה אילוז (2008), עם התהוות הקפיטליזם של המאה העשרים התפתחה במערב תרבות רגשית בעלת הגדרות ברורות, שבה הרעיונות הפסיכואנליטיים של פרויד לא רק השפיעו על התפיסות התרבותיות של העצמי אלא גם עיצבו מחדש את החיים הרגשיים ואת התפיסות הסובייקטיביות של העצמי ושל התנהגותו. אף שאין זה מן הנמנע כי תהליך הסנטימנטליזציה בתפיסת העצמי ימצא הד בתפיסותיהם של הנמנעים משירות צבאי שראיינתי במחקרי, ברצוני לעמוד על כמה הכרלים מהותיים בין המסגור הרגשי שמציעים דוברים אלה לבין רעיון הקפיטליזם הרגשי הניצב במרכז עבודתה של אילוז.

ראשית, שלא כמו בניתוח של אילוז, המתמקד בהיבטים הצרכניים של הרגשות ובאופן שבו השיח הפסיכולוגי משרת את הסדר הכלכלי-מדניתי, השיח הרגשי של הנמנעים משירות צבאי מספק את הנימוק ואת הדחף לאי-הציות למערכת הכללים שהמדינה כופה על חבריה. שנית, ההסבר הרגשי של הנמנעים משירות צבאי מתמקד בזירה הצבאית-מיליטריסטית, שהיא בעלת אורח חיים וכללים שונים בתכלית מאלה שמאפיינים את הסדר הקפיטליסטי החדש, ובפרט את הזירות של שוק העבודה והמשפחה שבהן מתמקדת אילוז. ושלישית, ההיגיון הרגשי של הנמנעים משירות צבאי מוכוון נקודתית לעבר שמירה על העצמי בהווייתו הלא צבאית, זאת לעומת שיח הקפיטליזם הרגשי שמוכוון לשיפור העצמי ולשכלולו המתמיד בתוך המרחב האזרחי.

לעומת השיח של הקפיטליזם הרגשי, תווי היכר ייחודיים אלה של הנמנעים משירות צבאי הופכים את העמדה הרגשית שלהם לבעלת זיקה הדוקה לתפיסות פוליטיות ואידיאולוגיות ביקורתיות. דויד, עיתונאי בן 36 שלא שירת בצבא, כורך יחדיו מניעים אישיים-רגשיים עם תפיסה שמתנגדת לדיכוי העצמי בצבא, תפיסה שאותה הוא מכנה אידיאולוגיה:

יש מקומות שיש בהם גם את האידיאולוגיה וגם את האישי. כמו המקום הזה של המחיקה של מי שאתה. כאילו המדים, ההגדרה שלך בתור רכוש צה"ל, אם אתה מתאבד אתה פוגע ברכוש צה"ל, כל הדברים האלה שנתנו לי את הרעיון שזה משהו שהוא מאוד [...] כאילו אתה מוחק את כל מי

שאתה בזמן הצבא ומעצבים אותך מחדש. אז היה תקופה שחשבתי שכאילו בגלל שאני יותר רגיש [...] שבגלל זה יותר פחדתי. ועד היום זה נראה לי הדבר הכי טבעי לפחד מזה. כי זה לבוא וקוצצים אותך. כל הקטע הזה של לשבור אותך. זה כמו לאלף כלב. אתה צריך לשבור אותו. לשבור את הדבר האוטנטי שבו בשביל לאלף אותו. אז אני חושב שכן, זה היה מעורב. גם היה שם קטע אידיאולוגי חזק. אבל גם אידיאולוגיה, איך שאני תופס את זה היום, אז זה לא דבר מנותק, זה תמיד מחובר לתפיסת עולם שנובעת מאיפה אתה עם עצמך בחיים. מהחלומות שלך. מהפחדים שלך. על זה יושבות האמונות.

לתפיסתו של רויך, הפחדים, החלומות והרגשות הם שמכוננים את האמיתות העמוקות של קיומנו. תפיסת העולם היא השכבה העליונה, הציפוי שמכסה את ליבת החיים הרגשיים, ולכן מה שנמצא בליבה תקף ערכית לא פחות מהעולם הקוגניטיבי שמתפתח סביבה. ההסתמכות על הרגשות בתור הכוח המניע את הבחירה שלא לשרת בצבא מאתגרת שני מהלכים מחשבתיים שמבססים את מסלול הגיוס של צעירים בישראל כבחירה טבעית, כמעט אוטומטית, ועיוורת להטיות לב אינדיבידואליות שעשויות להעמיד אותה בספק. ראשית, עצם ההיענות לרגשות הפנימיים מנוגדת לתביעה של המוסד הצבאי, ושל הגבריות ההגמונית בכלל, להביע שליטה ואיפוק ולרסן לחצים פנימיים הנובעים מהקשיים הפיזיים והנפשיים הטמונים בשירות הצבאי (ששון-לוי 2006). שנית, הצדקת הבחירה שלא לשרת בצבא במונחים רגשיים מערערת על ההבחנה ההיררכית המסורתית בין רגשות לבין רציונליות ומוסר ורואה ברגשות מחשבות שנחוו דרך הגוף (Rosaldo 1984), אנרגיות פנימיות רוויות אינטליגנציה שמתפקדות כשותפות בלתי נפרדות ולגיטימיות בכינון מערכת ההיגיון והמוסר שלנו (Nussbaum 2001). קו מחשבה זה מבקש להעניק מעמד לגיטימי לבחירה שלא לשרת בצבא, גם כשהיא מונעת מרגשות כמו פחד. לתפיסתם של הנמנעים, היותה של הבחירה מושתתת על רגשות לא רק שאינה מעקרת את הרציונליות והמוסריות הטמונות בה, אלא שהיא זו שמעניקה לפעולה צביון הגיוני ו"טבעי" שמבסס אותה כמוצדקת.

מנעד הרגשות שמציעים הדוברים כתשתית לבחירתם שלא לשרת בצבא כולל תחושות של פחד, חרדה, אי-הלימה, ניכור ואבסורד כלפי הזירה הצבאית. רגשות אלה חורגים בעוצמתם מתחושות דומות המאפיינות רבים מהמשרתים בצבא, וביסודם שוכנת תפיסה בסיסית הרואה בשירות הצבאי פרקטיקה תוקפנית ומאיימת. זו אינה האידיאולוגיה האנטי-צבאית המופקרת, זו שמתנגדת לאלימות התכליתית שהארגון הצבאי מפעיל כלפי גורמים חיצוניים. עם זאת, לתפיסתם של הדוברים, עמדתם אינה סותרת את הממד האידיאולוגי, אלא מבטאת הרחבה שלו לתחומים נוספים. כפי שמריאנו, מרצה בן 36, אמר במפורש: "אני באתי אידיאולוגית, אבל לא האידיאולוגיה שאת מגדירה אידיאולוגיה. אני כאילו האידיאולוגיה שלי הייתה: אני לא רוצה לעשות צבא כי הוא מדכא אותי ומוחק אותי כאינדיבידואל".

נראה אפוא כי הדוברים מרחיבים את טווח המשמעויות של ההימנעות משירות צבאי וממקמים אותה בעמדת ביניים בין שני קצוות מוכרים של מניעים: אינדיבידואליזם חומרני-

תועלתני נעדר בסיס פוליטי מן הצד האחד, ואידיאולוגיה קולקטיבית חוץ-רגשית מן הצד השני. הבחירה שלא לשרת בצבא מנוסחת, בראש ובראשונה, כפעולה אינדיבידואלית מונעת רגשות, ואולם בה בעת היא מציגה את עצמה ואת הרגשות המכוננים אותה כמעוגנים בתפיסת עולם שמעניקה לה תוקף ערכי ומעמד לגיטימי.

נקודת המפגש בין הרגש לאידיאולוגיה, המסבירים יחד את ההימנעות משירות צבאי, היא המקום שבו מתהווה מה שאני מכנה "אינדיבידואליזם רגשי". אינדיבידואליזם רגשי הוא עמדה רגשית וקוגניטיבית שתומכת בזכות של הפרט לממש רצונות וחירויות מבוססי רגשות ואינסטינקטים פנימיים ולפעול למען טובתו הנפשית כאשר הוא חש איום ממשי עליה. הגדרה זו של האינדיבידואליזם הרגשי כוללת שני ממדים ערכיים הכרוכים זה בזה. ראשית, היא מבטאת תפיסת עולם שמכירה ברגשות האינדיבידואליים כבסיס לגיטימי להכרעה ולביצוע פעולות. שנית, היא מקנה לפרט זכות לפעול בדרך שתמנע, לדעתו, פגיעה חמורה בעצמיותו וברגשותיו. ממדים אלה משקפים בהתאמה את שני המיקומים המשלימים של הרגשות בשיח ההצדקה של הנמנעים משירות צבאי. במיקום הראשון הרגשות קודמים לבחירה שלא לשרת בצבא ומניעים אותה, ואילו במיקום השני ההגנה על הרגשות (כלומר ההגנה על העצמי מפני פגיעה נפשית חמורה) מוצבת כתוצאה וכתכלית של הבחירה שלא לשרת. החוליה שמקשרת בין שני המיקומים ומזינה אותם היא העמדה הרואה בפרקטיקה הצבאית צורה של הפעלת כוח בלתי סביר על הפרט-החייל. לאחר שהתמקדתי בממד הראשון הטמון באינדיבידואליזם הרגשי, ארחיב כעת על הממד השני שלו, ואראה כיצד מהלך הצדקה שמזהה את הצבא כמוסד טוטלי חותר לעבר ניסוח ההימנעות משירות צבאי כפעולה שתכליתה הגנה על הרגשות האינדיבידואליים.

מהלך ההצדקה השני: הצבא כמוסד טוטלי, ההימנעות כהגנה על הנפש

כאמור, המסגור הרגשי שבאמצעותו הנמנעים משירות צבאי מצדיקים את פעולתם מעוגן בהשקפת עולם ייחודית המתמקדת בשליטה ובתוקפנות שהצבא מפעיל כלפי חייליו, ולא כלפי גורמים חיצוניים שמוגדרים כעוינים. להבדיל מסרבני הגיוס, למשל, שמביעים את התנגדותם לקחת חלק בשעבודו של עם אחר (אלגזי 2004), התנגדותם של הנמנעים משירות צבאי מכוונת בראש ובראשונה לשעבוד שלהם עצמם:

האלימות שהצבא מפעיל כלפי חוץ מחויבת לעבוד גם כלפי האינדיבידואל. לא ראיתי הפרדה בין זה. [...] היה נראה לי מאוד הגיוני. ברגע שמוחקים לך את הנפש, זה מה שראיתי את זה, מחיקה של האינדיבידואל, זה או שהאינדיבידואל מתעורר כנגד עצמו ומציל את עצמו בלקחת אותו משם ברמה האגרסיבית, או שהוא מרפה ונהפך למספר. וזה הרגיש לי כמו שתי האפשרויות. [...] להיצבע בירוק, זה אומר כאילו לאבד את עצמך (אלעד, צלם בן 32).

אמנם אלעד כורך יחדיו את האלימות שהצבא מפנה החוצה עם זו שהוא מפנה פנימה, אולם ההסבר המרכזי לבחירתו שלא לשרת עוסק בדיכוי הסמלי והמעשי של האינדיבידואל-החייל

בתוך הצבא. המשמעות הדכאנית שהוא מזהה כאינהרנטית לשירות הצבאי משתקפת במה שהוא מכנה "מחיקת הנפש", "ההפיכה למספר" ו"איבוד העצמי", מונחים המגלמים רמיסה מוחלטת של הזהות הטרנס-צבאית, הייחודית והאותנטית של הנכנסים בשערי הצבא. תחושות שמזהות את השירות הצבאי כאיום ממשי על האישיות האינדיבידואלית עלו אצל רבים מהמרואיינים. דבריהם כללו מגוון פרקטיקות מטריאליות שמלוות את האקט הסימבולי של ביטול הזהות העצמית בצבא, ובהן שלילת אפשרויות הבחירה של הפרט; פיקוח וניהול טוטליים של הפעולות השגרתיות; השלטת מרות מוחלטת הנתונה לגחמות המפקדים; כפיית קרבה תמידית לקבוצה גדולה של אנשים; ועיצוב של עצמי אחר שמופשט מזהותו הקודמת ומסומן באופן בולט כשייך למוסד הצבאי, בעיקר באמצעות לכישה המדים והגדרתו כ"רכוש צה"ל".

בזיהוי הארגון הצבאי כגוף דכאני כלפי חייליו מהדהדת ההמשגה של ארווינג גופמן (2006 [1961]) את המוסדות הטוטליים ואת יחסי ההכפפה שהם משיתים על החוסים בהם. גופמן מונה בחיבורו את המחנה הצבאי ברשימת המוסדות הטוטליים, הכוללת גם בתי כלא, מוסדות סיעודיים, בתי חולים פסיכיאטריים ומחנות של שבויי מלחמה. אף שצה"ל אינו תואם באופן מלא את ההגדרה של גופמן למוסד הטוטלי, בפרט משום שהוא אינו מאופיין במגבלות מובהקות על מערכת היחסים עם העולם שמחוצה לו (Schild 1973), רבים ממאפייניו הארגוניים, כבכל ארגון צבאי, מזוהים בכירור עם מוסדות אלה. כך או אחרת, בתפיסות הסובייקטיביות של הנמנעים משירות צבאי החוויה הצבאית חופפת להפתיע לחיי השגרה של החוסים במוסד הטוטלי.

כמו בתיאור של גופמן, גם בתיאוריהם של הדוברים מאופיין המוסד הצבאי בהתקפות בסיסיות וישירות על העצמי, שהן "צורות שונות של השפלה ודיכוי שבאמצעותן המשמעות הסמלית של אירועים בסביבתו המיידית של החוסה כושלת באשרור תפיסת העצמי הקודמת שלו" (גופמן 2006 [1961], 55). תפיסה זו עשויה להשתרש עוד קודם למפגש הממשי עם המערכת הצבאית ולהיתרגם למהלך ההימנעות מגיוס. אצל אלה מבין המרואיינים שהתגייסו ושירתו חלקית בצבא, ההתנסות כחיילים יצרה או חיזקה את זיהויו של הצבא עם המוסד הטוטלי. נטע למשל, סטודנטית בת 28, מתארת כך את חוויותיה מהטירונות:

אני בעיקר זוכרת את התחושה המגבילה. הרגשתי מוגבלת מאוד, כלואה. הרגשתי שאני לא מסוגלת להיות במקום הכולא הזה, הרגשתי ממש שאני מתנהלת בשתי מציאויות שונות. [...] אני לא אשכח שעמדתי בעמדת התצפית, השמירה, באחת המשמרות שלי, והיא פנתה, אם את מכירה, למסעדת עין עירון. [...] עכשיו זו מסעדה שנהגנו לשבת בה [...] עם המשפחה והכול. ואני זוכרת שאני עומדת במגרל התצפית ומסתכלת, ואני אומרת: משהו פה לא הגיוני, משהו פה לא הגיוני. אני נמצאת כרגע במשהו שהוא לא מציאותי, כאשר המציאות היא בכביש, היא מהכביש ואילך. האנשים שאני רואה כרגע חולפים על פניי, הם אמתיים, הכול אמתי שם. איפה שאני נמצאת משהו לא אמתי. אני לא יכולה להסביר את התחושה הזאת. זה היה איום ונורא. [...] ההפרדה הזאת שנוצרה אצלי לא אפשרה לי להמשיך לשהות בשתי המציאויות האלה במקביל. [...] אני מניחה שמהו במגבלות, באיסורים,

בלקחת אדם שהחירות היא-היא הכול, היא נר לרגליו, החירות היא המשמעות של הקיום שלו, ולהכניס אותו לתוך מקום מגודר, ולהגיד לו איך לנשום, זה פשוט היה בלתי נתפס.

נטע חווה את השירות הצבאי כשלילה מוחלטת של חירותה האישית, חוויה בלתי נתפסת מבחינתה שמתורגמת לניכור ולהזרה של העצמי, עד כדי תחושה של קיום בשתי מציאויות נפרדות. ה"מציאות" הצבאית נחוות כמופרכת ומדומיינת, כמרחב מבודד וסגור שאינו כפוף לחוקי ההיגיון, ואילו המציאות החוץ-צבאית שמקיפה אותה, זו שמעניקה לפרט מידה סבירה של בחירה וחופש, נתפסת כרגילה ואמתית.

הנגדה זו בין הפנים לחוץ היא אחד מתווי ההיכר של המוסד הטוטלי, שמציב מחסום סמלי ומעשי בין הפרט לבין העולם שבחוץ ובכך "מציין את קיצוץ הכנפיים הראשון של העצמי" (גופמן 2006 [1961], 40). בזיקה לדפוס זה, ובדומה לחוויה שמתארת נטע, גופמן מציין כי החוסה במוסד הטוטלי "נוטה לחוש שבפרק הזמן הדרוש לשהייתו – גזר הדין שלו – הוא מוגלה באופן מוחלט מהחיים", וכאשר גזר הדין ארוך מאוד ההשפעה המיידית מתרגמת לייאוש ולמצוקה (שם, 79).

כדי לחדד את ההבנה של התפיסה הרואה בזירה הצבאית מרחב שבתוכו כללי החירות הבסיסיים מושעים ומרוקנים מתוכן אפשר לפנות להמשגה נוספת של הכוח המוסדי-מדינתי, זו שג'ורג'יו אגמבן מכנה "המחנה" (the camp) (Agamben 1998). אמנם אגמבן אינו מתייחס בעבודתו למחנה הצבאי, אלא למתחמים סגורים שבתוכם המדינה מחזיקה פרטים שהיא תופסת כמאיימים על ביטחונה (למשל פליטים, זרים ומתנגדים פוליטיים), ובעיקר למחנות הריכוז הנאציים שמדגימים את כוחו המחריג של הריבון בצורה הקיצונית ביותר. אולם בד בבד, אגמבן רואה ב"מחנה" לא רק אתר מבודד וספציפי, אלא גם אב טיפוס של המרחב הפוליטי העכשווי, שבו לריבון יש סמכות לקבוע לא רק מהו הכלל, אלא גם מהו היוצא מן הכלל, ולממש את שניהם באופן שגנתי זה לצד זה. בזיקה להמשגה זו, גם המחנה הצבאי, כפי שהוא מצטייר בתיאוריהם של חלק מהמרואיינים, הוא מרחב יוצא מן הכלל, חלל שהושם מחוץ לסדר הרגיל, אי מבודד שאינו חדר לכללי ההיגיון הבסיסיים ביותר ולזכויות האינדיבידואליות הנהוגות סביבו:

אחרי היום של החיול הראשון או השני, מגיעים ללילה הראשון במחנה והולכים לישון, נופלים כאילו על מיטות ונרדמים כולם. בבוקר, באיזה חמש בבוקר – הקפצה. מעירים אותך, מאגים על הגב, זה-זה, לפרק את המיטות, לסדר, קשקשת. איכשהו מסתבר שעל המיטה שלי יש שני מזרונים דקים, ככה כאילו [מדגים], הכי מזרונים לא-הכי, אבל שניים. All hell breaks loose. המפקד כאילו: "פרנקל למה אתה צריך שניים? מה אתה, כוסית? מה אתה, זה-זה-זה?" לקחו לי את המזרונים ולקחו לי את המיטה. זאת אומרת שמעכשיו אני ישן על הרצפה. כל האוהל שאתי ישנים על מיטות עם מזרון אחד ואני ישן על הרצפה. אז זה כבר הייתה איזה נקודת שבירה ראשונה. קשה לי לזכור את הרגע שהחלטתי, אבל היה איזה יום אחד, איזה לילה במקלחת, שהרגשתי שאני מתמוטט פיזית (מיכאל, במאי בן 34).

ההתנסות שמיכאל נוצר בזיכרונו מתקופת הטירונות אינה חריגה בשגרת ההכשרה הצבאית. הייחוד נעוץ באופן שבו הוא חווה את ההיררכיה השרירותית המקובלת בצבא: כאבסורד המאיים על הווייתו העצמית. מקורה של המצוקה הוא בהשעיית ההיגיון, בכפיפות של פעולותיו לגחמות חיצוניות, בחוסר היכולת להעניק משמעות רציפה לאירועים שהוא חווה. בדומה למילותיו של אלבר קאמי (2008 [1942], 21): "מצב־נפש מיוחד זה, שבו הריקות נעשית עתירת משמעות, שרשרת המחוות היומיומיות ניתקת, והלב מחפש בכדי את החוליה שתשוב ותחבר אותו, הרי היא כמו הסימן הראשוני לאבסורד".

יש להבהיר כי התפיסה הרואה במוסד הצבאי מוסד טוטלי ומאיים אינה נובעת רק מההתנסות הצבאית הממשית, אלא היא מאפיינת גם מרואיינים שלא התגייסו לצבא. עבור אלה האחרונים, הטוטליות של הצבא היא בבחינת איום פוטנציאלי, ואילו אלה ששירתו חלקית מרבים לתאר את אופני ההתממשות של איום זה:

אני יכול לתאר לך מה אני זוכר, איזה דימויים שאני זוכר שהרגשתי שהיו אז. הדימוי העיקרי שהיה, וזה דימוי קצת מורבידי, ייתכן שזה דימוי שהגיע לי בחלומות אז, שפושטים אותי מעורי ומכניסים אותי לסיר שמן רותח. זה ממש דימוי מאוד גרפי שזכור לי. אני חושב שהדימוי הזה או התחושה הכל כך חריפה הזאת הגיעה מהאובדן המוחלט של שליטה, האובדן המוחלט של יכולת הבחירה שלי. הנישול המוחלט של המערכת, לא המערכת, הנישול המוחלט של המציאות בבקו"ם, של היכולת שלי לבחור בלעשות כל דבר שהוא, בין אם זה לקום וללכת ולאכול דבר איקס, או לשבת ולקרוא ספר, או להגיד: לא, אני לא רוצה לעשות את זה. [...] זה הגיע מאיזושהי תדהמה מהמצב של חוסר שליטה מוחלטת, חוסר בחירה מוחלטת, והסמכות המוחלטת שיש לאדם חיצוני אליי, לגביי. [...] וזה היתרגם למצוקה נפשית וגופנית. כלומר של כאבים, ממש כאבי בטן מטורפים. ממש־ממש, אני זוכר את זה בתור איזושהי התרחשות חדשה בגוף (שחר, מרצה בן 34).

שחר חווה את שגרת החיים בצבא כשלילה מוחלטת של העצמי האוטונומי. חוסר היכולת לשלוט על פעולות יומיומיות, הכפיפות לחוקי משמעת נוקשים, תחושת הניתוק בין הפרט לביצועיו — כל אלה מובילים למצוקה נפשית המשתקפת בסיוטים חוזרים, בכאבים פיזיים ובחרדה. גם חיי השגרה במוסד הטוטלי, אליבא דגופמן (2006 [1961]), מאופיינים בהכפפה בפיקוח ובשליטה שיטתית ומפורטת על הפעולות היומיומיות של הפרט, במיוחד בתקופה הראשונה לשהותו במוסד. בתקופה זו, הפרט נדרש לבקש רשות לבצע פעילויות שוליות שבחוץ הוא נהג לעשותן כמובן מאליו, ליטול חלק בפעילויות שאינן תואמות את תפיסת העצמי שלו ולסגל לעצמו סדר יום זר. כל אלה מציבים אותו בעמדה תלונית וכנועה, שעלולה לנטוע בו אימה קיומית ושמשבשת את יכולתו לחוש שהוא אדם בוגר, עצמאי ובעל חופש החלטה ופעולה.

התפיסה הרואה בשירות הצבאי בישראל פרקטיקה תובענית במיוחד, שמעוררת חששות ולחצים נפשיים, אינה ייחודית לאלה הנמנעים ממנו. זוהי תפיסה משותפת לרבים בציבור הישראלי, גם לאנשים בעלי מוטיבציה גבוהה לשרת בצבא. עם זאת, הקשיים הפיזיים

והנפשיים שהשירות הצבאי מערים על חייליו נתפסים לעתים קרובות כחיוביים ומעצימים, וצעירים מקומיים נוטים לראות בקשיים אלה הזדמנות להתנסות באתגרים ולבחון את העצמי כחלק מתהליך ההתבגרות הרצוי שהחברה הישראלית מזמנת להם (דר וקמחי 2000). דוגמה לתפיסה הרווחת, הרואה בשירות הצבאי בישראל התנסות בעלת מאפיינים לא שגרתיים מצד אחד ושלב טבעי במסלול החיים מצד שני, מספק קטע מטורו העיתונאי של יאיר לפיד (2005), שפורסם כמכתב לבנו המתגייס לצבא:

הצבא, ילד שלי, אינו דומה לשום דבר. כל שלב בחייך הוא גרסה משופרת של קודמו. האוניברסיטה דומה לתיכון, שדומה ליסודי, שהיה גרסה מרגיזה של הגן. [...] רק הצבא עומד שם לבר. שלוש שנים שאין איך להתכונן אליהן, וגם אין איך להבין אותן. אבא שלך בילה לילה שלם בלהקיף את הגבעה בשלושים שניות, ועד היום אני מנסה לפענח מה היה ההיגיון. התשובה היא שאין היגיון, אבל בסוף רק הגבעה יוצאת שבת. אל תילחם בזה, יואבי, תילחם רק בעצמך. תברוק את גבולות הכוח שלך, את הסבלנות שלך, את היכולת שלך להשתנות. כמו שסבא טומי אומר לך מהיום שנולדת: לא חשוב מה התוצאה, חשוב רק לדעת שעשינו כמיטב יכולתנו.

מול התפיסה המקובלת, שרואה בתביעות המכבידות וחסרות ההיגיון שהצבא מציב לחייליו הזדמנות לבחינת העצמי ולחישול האישיות, הנמנעים משירות צבאי מציעים גישה שונה בתכלית. הם מבקשים לשבש את הארשת הנורמלית שבה עוטף את עצמו המנגנון הצבאי (Lomsky-Feder and Ben-Ari 2010) ומתייחסים לתביעותיו כאל פרקטיקות מאיימות. הם דוחים את השיח שמזהה את ההימנעות משירות צבאי עם פינוק'יתר – מעין תגובה מופרזת לקשיים הסבירים שגלומים בשירות – ולשם כך הם מדגישים את השליטה השיטתית שמופעלת על הפרט במוסד הצבאי. היסודות הדכאניים, האינהרנטיים לשירות הצבאי, הם אבני היסוד שעליהן בונים הדוברים את מערך ההצדקה שלהם. זוהי הליבה הקוגניטיבית שמעוררת בהם את תחושת האיום לנוכח השירות הצבאי. תחושה זו הופכת את פעולת ההימנעות להכרח מבחינתם, לפעולה שמתנסחת כהגנה עצמית על הנפש ועל הרגשות:

יש משהו נורא-נורא מאיים לבנאדם שהוא רגיש בלהסתובב בסביבה של נשקים, שלוקחים ממני את הזהות שלי, שאומרים לי לעשות דברים שהם לא הגיוניים. [...] ידעתי שזה סכנה בשבילי להיות במערכת כזאת. ידעתי שזה לא ייגמר בטוב, שזה יהיה לרעתי [...]. ואדם כמוני צריך ללמוד [...]. בעצם אנחנו לומדים להגן על עצמנו מתוך הניסיון (גלית, פסיכותרפיסטית בת 37).

רוב האנשים שמכירים אותי בשנים האחרונות מניחים הנחה מידית שלא הלכתי לצבא אידיאולוגית. [...] זה לא היה אידיאולוגיה, זה היה הצלת נפש. האידיאולוגיה באה אחר כך. [...] בסופו של יום מדובר שמה בסיפור אישי, של קשיים שלי, של בחירות שלי, של בחירות שלי (מיטל, יועצת למשרד ממשלתי בת 32).

גלית ומיטל מציגות את בחירתן שלא להתגייס לצבא כדרך היחידה לשמירה ולהגנה על עצמיותן. מול התביעה המופשטת להירתם להגנה הקולקטיבית על המדינה, ניצב בפניהן

הצורך הקונקרטי וההכרחי בהגנה עצמית, ומבחינתן ההכרעה בין שתי החלופות אינה מוטלת בספק. ניסוח הבחירה שלא לשרת בצבא כאקט הגנתי, כאפשרות היחידה שמעניקה מפלט לרגשות האינדיבידואליים, מבקש להפוך אותה לפעולה לגיטימית הנעוצה באישיות ייחודית. אי־ההלימה בין הזהות העצמית לבין טבעו של המוסד הצבאי היא שהופכת את ההתערות במסגרת הצבאית לסכנה ממשית שתובעת הגנה עצמית.

מדברי המרואיינים עולות תפיסות שונות בנוגע לאופי האיומים שטמן להם השירות הצבאי. רוב המרואיינים הגבילו את טווח הסכנה שנשקפה להם לזירה הנפשית ולא הגופנית, ורק מעטים טענו שהמצוקה הנפשית בצבא הייתה עשויה להוביל לאובדנות. עם זאת, הסבל הנפשי שנשקף להם בזירה הצבאית – בין שהוא התגלם בחרדה ממשית, בתחושת מחנק, בניתוק רגשי או בדיכאון – חמור דיו כדי להפוך את השירות לדרישה בלתי מתקבלת על הדעת עבורם.

הצורך לספק הגנה לרגשות האינדיבידואליים המאוימים על ידי השירות הצבאי מקבל הכרה מסוימת אפילו מצד הממסד הצבאי. כך למשל מסביר מריאנו: הצבא שחרר אותי. אני לא התחמקתי. כאילו הצבא נתן לי את האפשרות. הוא לא אמר לי: לך לכלא. הוא לא אמר לי: נוציא אותך בכיתת יורים. זאת אומרת שקיים חוק בצבא שאומר: יש אנשים שלא מתאימים להיות פה ואנחנו מכבדים את זה.

הבחירה של מריאנו שלא לשרת בצבא התאפשרה בזכות ההכרה המוסדית באי־ההלימה שבינו לבין המערכת הצבאית. דבריו חושפים את המרחב החוקי שבתוכו ממוקמת ההימנעות משירות צבאי ואת הדיאלוג שהוא מקיים עם שיח ההצדקה של הדוברים. רוב המרואיינים קיבלו פטור מהצבא על סמך מה שמוגדר בעגה הצבאית "אי־התאמה" או "אי־כשירות נפשית", הגדרות שעולות בקנה אחד עם חוויה עצמית של אי־ההלימה לשירות הצבאי ושמעניקות לחוויה זו משנה תוקף וגושפנקה ממוסדת.

ואכן, לממסד הצבאי עמדה דו־משמעית כלפי ההימנעות משירות צבאי. מצד אחד, הצבא הוא שותף מלא במהלך ההימנעות והוא מחזיק בסמכות הבלעדית להעניק את הפטור שמשלים את הפעולה. המעורבות האקטיבית של הממסד הצה"לי במהלך ההימנעות התקיימה לאורך כל השנים, אך אפיינה ביתר שאת את שנות כהונתו של אהוד ברק כרמטכ"ל (1991–1995). בשנים אלה הונהגה בצה"ל מדיניות של "צמצום תפקודי", שהביאה לשחרור ביתר קלות של רבים מחייבי הגיוס, כולל בעלי מוטיבציה נמוכה לשרת (בן־אליעזר 2012). מצד שני, ברמה ההצהרתית הממסד הצה"לי לא זנח מעולם את רעיון "צבא העם", והוא אף שותף לשיח הפופולרי שנוקט עמדה חשדנית כלפי הנמנעים משירות צבאי ושמייחס להם שימוש באמצעים לא לגיטימיים וזיוף של בעיות נפשיות כדי להשתחרר מהצבא (Livio 2012).

הנמנעים עצמם, לעומת זאת, מעניקים משמעות חדשה למונחים "אי־התאמה" או "אי־כשירות נפשית" לצבא. הם מציעים להכיר בכך שהטווח הרגשי שמכונן את הפעולה רחב מכפי שנהוג לחשוב, ואינו מוגבל רק למקרי קיצון של הפרעות אישיותיות חמורות ונטיות

אובדניות. לתפיסתם, הפרקטיקה הצבאית היא תובענית במידה ניכרת, מעל ומעבר למקובל בזירה האזרחית, כך שפרטים שחשים מאוימים ממנה עשויים לסבול ממצוקות או מהפרעות נפשיות שלא היו מתפתחות במסגרות האזרחיות הרגילות. הפרעה נפשית מהסוג הזה מתאר אגם, צלם בן 29:

איך שהשתחררתי מהצבא הרגשתי הקלה אדירה. הרגשתי שאני אדם חופשי וזה ממש היה לי כמו גן עדן. עוד כמה ימים הייתי קצת עדיין בשוק, כמו בפוסט-טראומה, אבל אחרי כמה ימים התחלתי להרגיש נפלא. כל הדיכאון שלי עבר, הדיכאון הקשה שהייתי בו בצבא.

שיח ההצדקה של הנמנעים משירות צבאי תובע, במונחיו של אקסל הונת (2008), "מתן הכרה", כלומר קבלת אישור חברתי ויחס של כבוד לתכונותיהם, לצורכיהם ולרגשותיהם הייחודיים. לרברי הונת ומרטין הרטמן (2008), החברה המערבית הקפיטליסטית מתאפיינת לא רק בציוויים למימוש מתמיד של הון, אלא גם בהיווצרותן של תביעות חדשות להכרה חברתית שמכוונות מעבר לסדר החברתי הממוסד, כך שפרטים עשויים לתבוע את מימוש האינדיבידואליזם דרך היבטים באוטונומיה ובאותנטיות שלהם שלא זכו להכרה מצד החברה. טענה זו נשענת על התיאוריה של גיאורג זימל (Simmel 1971), שטען כי כבר במאה התשע-עשרה התפתח "אינדיבידואליזם של ייחודיות", שראה גם בשונות בין האנשים – ולא רק בשוויון ביניהם – ציווי מוסרי. התפתחות זו הביאה לכך שרעיון החירות האישית, למשל, כבר לא נִסָּב רק על שוויון ואוניברסליות, אלא הוא מגלם את השאיפה לאישיות אוטונומית הכרוכה בזהות ייחודית ובלתי ניתנת להחלפה.

גם שיח ההצדקה של הנמנעים משירות צבאי, המנוסח במונחים של מימוש החירות האישית, נשען על הייחודיות של זהותם העצמית. לתפיסתם, היבחנותם האישית-פסיכולוגית מובילה אותם לקרוא ולחוות מצבים, הנראים בעיני רוב האנשים סבירים ואף חיוביים, כמצבים משפילים ומדכאים. עמדה מהסוג הזה נעוצה בהתעצמות השאיפה של הפרט לכונן זהות עצמית מובחנת – ממד אחד מני רבים של תהליך האינדיבידואליזציה של המודרניות המאוחרת (Giddens 1991). אף על פי שממד זה אינו סותר בעיקרון את הבניית העצמי בעידן הקפיטליסטי, אצל הנמנעים משירות צבאי הוא מקבל משמעויות ייחודיות, המובחנות בשני היבטים מהאינדיבידואליזם הניאו-ליברלי שנוטים לייחס להם.

ראשית, מקורה של הבחירה שלא לשרת בצבא נעוץ בשאיפה להתרחק מהזירה הצבאית, ולא במשיכה לעבר הזירה האזרחית המתגמלת. רובם המכריע של המרואיינים לא הסבירו את ההימנעות משירות כמוכונות להשגת תגמולים כלשהם, ומסיפורי החיים שלהם עולה שהם אף לא ניצלו את השנים שבהן היו אמורים לשרת לצבירת רווחים חומרניים או לקידום אישי ומקצועי. היעד המוצהר והממומש של מהלך ההימנעות הוא שמירה על ההווה העצמית בצורתה הבלתי צבאית, ועל כן תחושות המתח והחרדה התפוגגו מיד לאחר השלמת הפעולה, ללא תלות באפשרות להפיק ממנה משאבים כאלה ואחרים. הסבר זה מובחן מהותית מההנחות הרווחות הקורשות את ההימנעות משירות צבאי עם רעיונות השייכים לספרה החומרית של האינדיבידואליזם.

שנית, בעוד האינדיבידואליזם הרגשי שהדוברים מציעים שואב את הלגיטימציה לקיומו מפיקוח-יתר של מנגנוני המדינה, האינדיבידואליזם הניאו-ליברלי שמיוחס להם נעוץ בהיעדר הפיקוח של מנגנונים אלה. על פי זיגמונט באומן (2000), עידן המודרניות הנזילה מאופיין בקץ היחסים בין מפקחים לנתונים לפיקוח ובהיעלמותה של הספירה הציבורית – תהליכים שמטילים על הפרט את האחריות למלא את החלל שהמדינה נטשה ולהיות אדון לגורלו. בנסיבות אלה, האוטונומיה ליצור ולנהל את החיים העצמיים הופכת מזכות להכרח שאי-אפשר לחמוק ממנו (Beck and Beck-Gernsheim 2002), והיא ניצבת כמה דרגות של חירות מעל השאיפה הבסיסית של הנמנעים משירות צבאי להגן על האוטונומיה הפרטית מפני כוחותיה המדכאים של המדינה ושלוחותיה.

האינדיבידואליזם הרגשי, שמנחה ומבסס את מהלך ההצדקה של הנמנעים משירות צבאי, חושף אפוא את החסר הטמון בהסבר התועלתני לאי-הנכונות של פרטים לשרת בצבא. הסבר זה ממשיג את התופעה במונחים ניו-ליברליים ומתעלם מההבדלים המהותיים בין הזירה הכלכלית-אזרחית שממנה הוא שואב את כוחו לבין הזירה הצבאית שאליה הוא מועתק. הכרה בהבדלים אלה – ובמאפיינים הבלתי אזרחיים בעליל של המנגנון הצבאי – מספקת מסגרת רעיונית חדשה לבחינת הבחירה שלא לשרת בצבא בישראל. הפעולה מתנסחת כבחירה רגשית ורציונלית כאחד, כאקט אינדיבידואלי המעוגן בהשקפת עולם, כצורה של התנגדות לפרקטיקה דכאנית וכמימוש של אוטונומיה בסיסית שנגזרת מהזהות העצמית הייחודית. הצדקות אלה מעצבות בקרב הדוברים קבלה עצמית והשלמה עמוקה עם הפעולה. ואולם, בו בזמן, מערך הצדקה זה אפוף ברשת הנחות מיליטריסטיות שעשויות לחדור אליו ולהעמיד אותו בספק. להלן אראה כיצד סדקים בשיח ההצדקה מפצלים את התחושות של הדוברים כלפי אקט ההימנעות משירות צבאי.

המלכוד: רגשות מעורבים, השלמה ואשמה

האינדיבידואליזם הרגשי, הקורא להכיר בחוסר ההלימה של הרגשות הייחודיים של הפרט לזירה הצבאית, מבסס את ההימנעות משירות צבאי כפעולה הכרחית ולגיטימית בעיני מבצעה ומכוון בקרבם על פי רוב השלמה עם המהלך. אולם ניסוח הבחירה שלא לשרת בצבא כאקט של הגנה על העצמי אינו יכול להיחלץ לחלוטין מהתפיסה הרווחת, שכורכת בחירה זו עם סכנה ממשית לקיומה הפיזי של המדינה שהעצמי משוקע בתוכה. בתגובה לתפיסה זו, הנמנעים משירות צבאי מנסחים רצף של הצדקות שנשען על היותם מיעוט בעל רגשות ייחודיים.

אמרו לי: למה אתה לא מתגייס? יש מצב חירום וזה-זה-זה, אמרתי תמיד: תשמעו, ישראל לא במצב סכנה קיומית, יש מספיק אנשים שהולכים לצבא. יכול להיות שאם לא היו מספיק אני הייתי, למרות מצבי הנפשי, זה היה יותר קיומי בעיניי להגן על הבית שלי וכן הייתי מתגייס. אבל זה לא המצב, אז אני יכול להרשות לעצמי במצב הנפשי שלי לא ללכת להתגייס. כאילו אף פעם לא הפרדתי אחד מהשני. [...] אני חי בתוך סיטואציה מסוימת, אני לא מנותק ממנה. [...] אם כולם לא יעשו [צבא],

הסיטואציה תהיה שונה מלכתחילה, ואם הסיטואציה שונה מלכתחילה יחליטו החלטות שונות מלכתחילה [...] איכשהו מכל המחקרים, מהמעט שאני שומע על זה"ל, ואני לא עוקב אחרי זה, הם תמיד טוענים שיש להם עודף כוח אדם, לא חוסר כוח אדם (ירון, מטפל אלטרנטיבי בן 36).

ירון דוחה את התפיסה הרווחת שכורכת את בחירתו האינדיבידואלית שלא לשרת בצבא עם תופעה הולכת ומתרחבת שמסכנת את הקולקטיב המדינתי. תחת זאת, הוא ממקם את ההימנעות משירות צבאי במרחב ייחודי ואינדיבידואלי, שהופך את הפוטנציאל ההרסני שמיוחס לפעולה לתרחיש היפותטי ושמאפשר לה להתקיים בנסיבות הנוכחיות בלי לאיים על הסדר הקיים. לתפיסתם של הנמנעים משירות צבאי, פעולתם מתאפשרת מפני שהיא נחלתו של מיעוט בעל רגשות ייחודיים שאינם הולמים את הזירה הצבאית. שלא כמו הסרבנים הפוליטיים, שמבקשים לסחוף אחריהם אחרים כדי לשנות את המצב הקיים, הנמנעים משירות צבאי נשענים על המצב הקיים כדי להעניק לפעולתם תוקף לגיטימי. אולם בשיח הצדקה זה, שמעמיד בספק את הצורך בגיוס גורף במצב החירום אך לא את מצב החירום עצמו, טמון גם היבט שעשוי לקטוע ולפצל את מערך הצדקה. מבעד לארשת ההשלמה הדומיננטית שעוטפת את הפעולה האינדיבידואלית, מבצבצות אצל רבים מהדוברים תחושות של חוסר נוחות באשר למקומה של ההימנעות משירות צבאי בסדר החברתי-קולקטיבי. עמדה אמביוולנטית כזו מציגה רחל, שחקנית בת 38:

לגבי הילדות [שלי], יש לי קטעים שאני אומרת לעצמי: הן לא מתקרבות לצבא. אני חוטפת לחלה רק מלחשוב שגם הן יתקרבו לאיזושהי סכנה. אבל מצד שני, כן יש עניין שלי, בכל זאת, איזה ערך אני מעבירה להן בזה? [...] כי אני מבינה שכן צריך צבא במצב הזה. הלוואי ולא היה צריך צבא. זה נכון שמבחינה פוליטית אני שמאל מאוד, וברמה האישית היומיומית אני לא מאמינה במה שקורה שם [...] אני לא יכולה להיות במקום שיובילו אותי, ולהיות איזה בורג קטן במכונה. [...] אבל יש פה באמת לכאן ולכאן, ואני כן רואה את שני הצדדים.

הצדקת ההימנעות משירות צבאי במונחים אישיים-רגשיים ולא אידיאולוגיים אינה עולה בקנה אחד עם הזיהוי הקולקטיבי העמוק של פעולת ההימנעות עם סוגיות ביטחוניות רחבות, והיא יוצרת סדקים בשיח הצדקה של הנמנעים משירות צבאי. מתוך הסדקים עולות תהיות ודילמות מוסריות באשר למשמעויותיה של הפעולה ולמסרים שהיא מגלמת. גם התפתחותה בדיעבד של עמדה שמזוהה בבירור עם השמאל הפוליטי אינה יכולה לנתק את העצמי מאחד הרכיבים הבסיסיים של ההווה הישראלית — תחושת הסכנה הקיומית שמחייבת הגנה צבאית והקרבה אינדיבידואלית. בנסיבות אלה, הנמנעים משירות צבאי עשויים להפנים במידה מסוימת את הממדים הלא מוסריים שמיוחסים לפעולתם ולבחון את בחירתם ביחס אליהם. פיצולו של שיח הצדקה והפנמת המשמעויות השליליות שמיוחסות להימנעות משירות צבאי מבטאים את הפריסה הרחבה של המיליטריזם האזרחי בישראל, שבמסגרתו הנחות יסוד מהתחום הצבאי-אסטרטגי נתפסות כמובנות מאליהן בציבור הרחב (קימרינג 1993). גם נשים

וגברים שמביעים, במעשיהם ובתפיסותיהם, התנגדות בוטה ומנומקת לחובה האוניברסלית להשתתף במפעל המיליטריסטי, מתקשים להימנע מלהפנים את התפיסה הרואה בשירות הצבאי פונקציה הכרחית התורמת לטוב המשותף.

בהפנמה זו יש משום ביטוי למה שפוקו מכנה "ממשליות" (governmentality), צורה מורכבת של כוח, שבה המוכפף לוקח חלק מכריע בפעולת הכוח ומפנים תפיסות והתנהגויות מקובלות כנורמה רצויה (Foucault 1991). לפי ווידר (Widder 2004), כוח מהסוג הזה אינו מביא בהכרח למשמוע של כל הפרטים בחברה, אלא הוא עשוי להשתקף בהשגחה על צורות שונות של התנהגות, וכך זהויות שאינן תואמות את הזהות ה"נורמלית" מתעצבות ונמדדות ביחס לנורמה ומשתלבות בפעולת הכוח על ידי סימון כחריגות או כלקויות. ההבניה החברתית של ההימנעות משירות צבאי כמהלך לקוי מעצם טיבו מחלחלת גם לתפיסה העצמית של גילי, בעלת עסק בת 37 שלא שירתה בצבא:

חשבתי עד כמה אני לא חושבת על זה במובן הפרטי שלי, עד כמה מעולם לא שילמתי על זה מחיר בשום צורה שהיא. [...] עד כמה זה אף פעם לא פגש אותי בצורה שלילית, חוץ מהמקומות הפרטיים שלי שמתעוררים כל השנים, כל פעם בהקשרים אחרים. האם אני פרוזיטית? והאם אני תורמת לחברה או לא? והמון שאלות מצפוניות, את יודעת, סביב נקרא לזה בגדול "יום הזיכרון סטייל", הקרבה, אי-הקרבה. [...] גם לא עולה מין הצהרה. עולים סימני שאלה. עולה המורכבות הזאתי, שזה מקום מאוד מאוד מורכב, המדינה הזאתי, והצבא זה עניין מורכב, וללכת לצבא או לא ללכת לצבא זה עניין מורכב, רגשית, שוב. ובייחוד זה מאוד מאוד פרטי, מה שבקריאת המציאות הסביבתית שלנו זה ממש לא פרטי, זה עניין חברתי-ציבורי לגמרי.

התפיסה שרואה בארגון הצבאי צורך מדינתי חיוני מתפקדת כעובדה אובייקטיבית ובלתי מעוררת שהופכת את שיח ההצדקה של הנמנעים משירות צבאי למתעתע. היא מסמנת את המציאות הביטחונית-מדינתית כ"מורכבת", הופכת את הלגיטימיות של הפונקציה הצבאית לאמביוולנטית ומונעת ממערך ההצדקה הרטרופסקטיבי של הדוברים לקבל צביון חד-משמעי ומוחלט. בנסיבות אלה, הזיהוי הרווח של ההימנעות משירות צבאי כאקט אנוכי ובלתי מוסרי חודר גם לשיח ההצדקה של הדוברים ומכניס לתוכו התחבטויות ודילמות. הספקות המתגלים בשיח ההצדקה אינם נובעים בהכרח מהתייחסות חיצונית מתייגת מצד הסביבה הקרובה, אלא מתארגנים בזירה הפנימית ולובשים צורה של תהיות עצמיות, בהלימה עם שיח ההצדקה שמתכנס לעצמי ולרגשותיו.

התמודדות פנימית ולא חיצונית עם הערך השלילי שמיוחס לפעולת ההימנעות משירות צבאי היא שמובילה לנטייה של הדוברים לנסח את ספקותיהם במונחים של אשמה. האשמה, כמו הבושה, פועלת כמנגנון חברתי ששולט ומפקח על התנהגות הפרט, אולם היא מוכחנת מהבושה בשני היבטים מרכזיים. ראשית, היא אינה כרוכה בהיחשפות מודעת למבט של אחרים, שהיא המוקד שממנו צומחת הבושה (סרטור 2007 [1943]). שנית, היא נעוצה בליקויים של מעשה ספציפי, ואילו הבושה מקורה בפגם בעצמי האינדיבידואלי ובפער בינו לבין מה

שהוא רוצה להיות (Lewis 2000). האשמה שהנמנעים משירות צבאי מרגישים בשל פעולתם חסרה אפוא את האינטנסיביות השלילית שמאפיינת את הבושה; היא מוגבלת רק להתמודדות פנימית ורק לליקויים ביסודות מסוימים של הפעולה, והיא אינה מאיימת על הלגיטימיות של מקורותיה האישיותיים. עם זאת, לרגשות האשמה הפנימיים הללו יש גם צד מעשי, הלוא הוא ההתנהגות המפצה:

גם נגיד העבודה הזאת (כמדריך של נוער בסיכון) שהייתה עבודה חצי בתרומה עם הילדים [...] אז זה גם היה תחושה שאני צריך לתת משהו עכשיו לחברה. [...] בואי נגיד, זה היה במודעות שאני רוצה לעשות עבודה שאני תורם בה ולא ללכת לעבוד בכית קפה. [...] והיו שנים שתרמתי דם כל הזמן כאילו, פעמיים בשנה. כל הזמן הלכתי לתרום דם (צוחק) (אסף, אדריכל בן 37).

בזמנו גם שכל החברים היו חיילים, ואני הייתי ציפור חופשייה, היה לי איזה אוטו, ופחות או יותר טיילתי ברחבי הארץ [...]. כל פעם שמישהו היה מגיע לירושלים והבסיס שלו היה ברמת הגולן, הייתי מסיע אותו לרמת הגולן. [...] והייתי באמת כאילו נוסע, חורש את הכבישים של הארץ, ומוציא אותם לטיולים [...] השקעתי המון אנרגיה בהם. כן מלווה רגשות אשם. אבל לא רגשות אשם בשום צורה כלפי אידיאולוגים. זאת אומרת זה צער על זה שאנשים אחרים עוברים את הסבל הזה. זה לא אידיאולוגיה בשום צורה, לא כלפי המדינה ולא כלפי העם, [אלא] כלפי האינדיבידואלים שלא התמזל מזלם כמו שלי (אלעד, צלם בן 32).

תחושות האשמה העולות בעקבות אי-השירות בצבא עשויות להתרגם להתנהגות הנתפסת בעיני הדוברים כפיצוי. הצורך הפנימי לפצות על ההימנעות משירות צבאי, המתגלה לרוב בסמוך למעשה, אינו נובע מתחושה של מחויבות למדינה או ללאום, אלא נעוץ בחוסר נוחות כלפי הקהילה והסביבה הקרובה, המייצגות פרטים קונקרטיים אחרים שנאלצים, בנסיבות הנוכחיות, "לכצע את העבודה". הדוברים אינם מקבלים את התפיסה הרפובליקנית הרווחת שרואה בתרומה ל"טוב המשותף" (שאותה מגלם השירות הצבאי) חובה אזרחית של הפרט למדינתו (פלד 1993), אולם הפנמת הצורך העקרוני בפונקציה הצבאית עלולה לעורר בהם תחושה לא נוחה של "טרמפיסטים חופשיים", בעיקר ביחס לאחרים שלקחו חלק במשימה זו. נקודת התורפה המרכזית של שיח ההצדקה של הנמנעים משירות צבאי — התפיסה שהצבא חיוני לקיומו הפיזי של הקולקטיב — מעוררת בהם תחושות אשמה וספק. אולם תחושות אלה הן זמניות, עמומות ומינוריות בעוצמתן, והן משוקעות בעמדה בהירה ורחבה יותר שדוחה יסודות אחרים שעליהם מושתת גיוס החובה, ושמצביה את האינדיבידואליזם הרגשי שמצדיק את הצעד במעמד עליון ומועדף. הכפילות האסימטרית שמאפיינת את התחושות של הדוברים משתקפת בשיח הצדקה דואלי ומעורב, שבו גילויי האשמה מופיעים אך גם נדחים כהרף עין, צצים לפרקים אך נעטפים שוב ושוב בגילויים של השלמה עם הבחירה שלא לשרת בצבא: אף פעם לא התביישתי בזה. [...] ואני לא מרגיש עם זה רע. זאת אומרת אין לי עם זה בעיה. [...] אבל זה לפעמים מציק. אני יודע, למשל אשתי לשעבר הייתה חולה מאוד קשה. ואתה מבקש מאנשים

שיתרמו מח עצם, שיעשו בדיקות דם, שיתרמו מנות דם. [...] ואתה מבקש כאילו מאנשים לתת ולתת, ואתה, בעצם אתה לא נתת. אז יש איזה תחושה. אבל אני בעיקרון תמיד אמרתי לעצמי, ואני באופי כזה, שאני תמיד, אני כאילו אומר שאני כן שם זין. אני לא "לא שם זין". אני כן אכפת לי מדברים. כן חשוב לי דברים. ומה שעשיתי, בעצם בהרגשה שלי זה פשוט לא התאים לי. אני לא מתאים לי באופי שלי לעשות את הדבר הזה כאילו. כמו שלא מתאים להרבה. אבל אני יותר פחדן, עם אומץ ללכת עם זה (עודד, עורך סרטים בן 52).

דבריו של עודד מיטיבים להרגיש הן את החולשות והן את החזקות המאפיינות את מערך ההצדקה של הנמנעים משירות צבאי. מצד אחד, הוא מבטא חוסר נוחות ואשמה באשר לאי-שירותו בצבא – תחושות מטרידות שהתגלו בזירה לא צבאית לחלוטין, בשעה שנדרש לבקש תרומה וטיפולים רפואיים עבור אשתו הגוססת. הנתינה הטמונה בתרומת תאי דם נקשרת בתודעתו עם ביטוי מהופך של מעשה ההימנעות משירות צבאי שנקט שנים קודם לכן, וקישור זה מעיד על הפנמת הזיהוי של השירות הצבאי עם תרומה לטוב המשותף. מצד שני, מערך של עמדות והצדקות מקבילות, שמעניקות ערך לרגשותיו הייחודיים של הפרט, מבקש לנתק את הברית הלא קדושה שבין הבחירה שלא לשרת בצבא לבין אישיות אנוכית ופסיבית. ההיבט הרגשי מסיט את ההימנעות משירות צבאי מהמקום האנוכי שמקצה לה התפיסה הרווחת לעבר מרחב לגיטימי, שמעורר בקרב מבצעי תחושות של השלמה, חוסר חרטה ולעתים אפילו גאווה. תחושת ההשלמה עם פעולת ההימנעות משירות צבאי, שמתמידה ואף מתעצמת לאורך החיים, אינה בגדר דפוס הכרחי ובלתי נמנע, אלא תרחיש אחד מני רבים שעשויים להתלוות למערכי ההצדקה של ההתנהגות האישית. באותה מידה, אנשים שמבצעים פעולה בעלת תיוג חברתי שלילי עשויים להסביר את מעשיהם כמהלך פזיז, לא מודע במלואו או מוטעה, ולחוש חרטה וצורך להתנצל (Benoit 1995). הסברים מהסוג הזה היו עשויים להיחשב סבירים בפרט במקרה הנדרן, שבו הפעולה הנחקרת בוצעה והושלמה בגיל הנעורים ונבחנת בטרנספקטיבה של למעלה מעשור על ידי העצמי המבוגר. אולם חרטה והסגה לאחור של הלגיטימציה שמוקנית לפעולת ההימנעות משירות צבאי אפיינו מרואיינים מעטים בלבד. רובם המכריע מעניקים לבחירה שלא לשרת בצבא לגיטימציה הולכת וגוברת ומביעים השלמה כמעט מלאה עם בחירתם, למעלה מעשור אחרי שכווננו אותה. תחושות האשמה הן אפוא מוגבלות וחלקיות. הן מטילות צל מסוים על שיח ההצדקה, אך אינן מאיימות על היציבות שלו, הנובעת מהיסוד הרגשי והקוגניטיבי האיתן השוכן בבסיסו.

אחרית דבר

שיח ההצדקה של הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הבינוני בישראל ממקם את הבחירה האינדיבידואלית שלא לשרת בצבא ואת נסיבותיה בתחום ייחודי. נקודת מבטם מציבה במרכז את הרגשות הפנימיים ככוח מניע וכתכלית של הבחירה שלא לשרת בצבא, והיא מציעה

להכיר בכך שחובת השירות בישראל יוצרת מגוון רחב יותר של השפעות אישיות וחברתיות מכפי שנהוג לייחס להן.

על פי התפיסה הרווחת, הימנעות מהחובה החוקית לשרת בצבא עשויה לנבוע משני סוגים של מניעים, אידיאולוגיים-פוליטיים או מטריאליים-תועלתניים. האינדיבידואליזם הרגשי העולה מתפיסותיהם של הדוברים מערער על חלוקה דיכוטומית זו וממקם את הבחירה שלא לשרת בנקודת ביניים על גבי הרצף שבין האישי לאידיאולוגי. המניעים האישיים-רגשיים שמכוננים את הפעולה מעוגנים בתפיסת עולם שמעניקה תוקף מוסרי להכרעות מונעות רגשות אישיים, ושמזהה את השירות הצבאי כפרקטיקה תוקפנית ובעלת פוטנציאל הרסני לאלה המממשים אותה. עמדה זו מציעה לנתק את השירות הצבאי מהמשמעויות ה"טבעיות" המיוחסות לו באופן גורף בחיים האישיים של פרטים בישראל, בחסות מנגנוני הנרמול והאזרוח של הצבא.

לדברי ברוך קימרלינג (1993), למיליטריזם שלושה ממדים עיקריים: כוחני-פוליטי, תרבותי וקוגניטיבי. ההתנגדות של הנמנעים משירות צבאי מתמקדת בממד נוסף של המיליטריזם, והיא מפנה את תשומת הלב לכך שהצבאנות שהתפתחה בחברה הישראלית חלחלה גם לנפש של מרבית חברי הקולקטיב והפכה לעיקרון מארגן של הרגשות, לדפוס שאפשר לכנותו "מיליטריזם של הנפש".

הממד הנפשי כרוך אמנם בממד הקוגניטיבי של המיליטריזם, אך יש לו גם ביטויים ייחודיים. הוא מגייס את המשאבים הנפשיים ומעצב את הרגשות הפרטיים כך שיהלמו את האינטרסים של המערכת הצבאית; הוא הופך את הציווי החיצוני לשרת בצבא לציווי פנימי-רגשי, להכרח המבוסס על תחושה של מסוגלות ויכולת ולא רק על תפיסה של אילוצים ביטחוניים. בנסיבות אלה, מי שמצהיר על אי-הלימה רגשית לזירה הצבאית מקוטלג כחריג, כלקוי נפשית, או לחלופין כמפונק ואנוכי. הנמנעים משירות צבאי מציבים תמונת ראי הפוכה למיליטריזם הנפשי, ומציעים להכיר בכך שהגיוס לצבא אינו מהלך טריוויאלי ושהזירה הצבאית, מעצם טיבה, עשויה לתבוע מהפרט יותר מכפי שהוא מסוגל לשאת.

הנטייה לראות בהימנעות משירות צבאי תוצר של היחסים המשתנים בין הצבא לחברה, גילוי מוקצן של האופי הפוסטמודרני (או הפוסט-הגמוני) של החברה בימינו, אינה נתמכת במובהק על ידי מערכי ההסבר של הנמנעים משירות צבאי. הפעולה מוסברת, בראש ובראשונה, באמצעות השאיפה האישית לחירות ולהגנה עצמית – שאיפה שנותרה דומה בעיקרה משחר הזמנים המודרניים. היות שההימנעות משירות צבאי אינה תופעה חדשה בישראל, אלא ראשיתה כאמור כבר בתהליך הקמתו של "צבא העם", ייתכן שגם נסיבותיה האישיות-רגשיות לא השתנו באופן מהותי לאורך השנים ושהן מגלמות בעיקרן את אותו פלח באוכלוסייה שעבורו ההתערות במסגרת הצבאית הייתה ונותרה חוויה קשה מנשוא.

עם זאת, ההסברים האישיים-רגשיים של הנמנעים משירות צבאי משוקעים בתפיסת עולם רחבה יותר, שמאתגרת את הנרטיב הלאומי-ציוני ושמבטאת במידה רבה את ההיטמעות של השיח הפוסטמודרני והפוסט-ציוני במרקם התרבות בישראל (רם 2006). במובן הזה, אף

על פי שהרעיונות הביקורתיים העכשוויים אינם מסבירים את ההימנעות משירות צבאי, הם מוסיפים ממדים חדשים למערך ההצדקה הראשוני של הנמנעים, ובעקבות זאת הלגיטימציה של הפעולה מתעצמת ומשתכללת. אולם במובנים אחרים, גם הנמנעים משירות צבאי אינם יכולים לחמוק לחלוטין מהלך הרוח הקולקטיבי שמזהה את הפונקציה הצבאית כהכרחית לקיום המדינתי ושמכפיף את נטיות הלב הפרטיות ביותר לחרדה הקיומית הקולקטיבית.

ביבליוגרפיה

- אילון, אוה, 2008. אינטימיות קרה: עלייתו של הקפיטליזם הרגשי, בתרגום יורם שדה, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- אלגזי, גדי, 2004. "להקשיב לקול הסירוב", דב חנין, מיכאל ספרד ושרון רוטברד (עורכים), משפטי הסרבנים, תל אביב: כבל, עמ' 11–35.
- באומן, זיגמונט, 2000. מודרניות נזילה, בתרגום בן-ציון הרמן, ירושלים: מאגנס.
- בן-אליעזר, אורי, 2003. "החברה הצבאית והחברה האזרחית בישראל: גילויים של אנטי-מיליטריזם ונאו-מיליטריזם בעידן פוסט-הגמוני", מאג'ד אלהאג' ואורי בן-אליעזר (עורכים), בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה, חיפה: אוניברסיטת חיפה ופרדס, עמ' 29–76.
- , 2012. מלחמותיה החדשות של ישראל: הסבר סוציולוגי-היסטורי, תל אביב: אוניברסיטת תל-אביב.
- גופמן, ארווינג, 2006 [1961]. על מאפייני המוסדות הטוטליים, בתרגום מעין זיגרון, תל אביב: רסלינג.
- דוד, אסף, 2013. "היחסים הצבאיים-אזרחיים בישראל: המחלוקת והחוליה החסרה", תיאוריה וביקורת 41, עמ' 326–340.
- דר, יחזקאל, ושואל קמחי, 2000. "תפיסה עצמית של ביגור בעקבות שירות החובה בצה"ל", מגמות (מ)4, עמ' 591–616.
- הונת, אקסל, 2008. "אי-ניראות: על האפיסטמולוגיה המוסרית של מתן הכרה", זלזול ומתן הכרה: לקראת תיאוריה ביקורתית חדשה, בתרגום איה ברזיר, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 62–83.
- הונת, אקסל, ומרטין הרטמן, 2008. "הפרדוקסים של הקפיטליזם: תכנית מחקר", זלזול ומתן הכרה: לקראת תיאוריה ביקורתית חדשה, בתרגום איה ברזיר, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 84–117.
- הספרי, שמואל, ואלדר יניב, 2009. "השמאל הלאומי: טיוטא ראשונה להערות, תל אביב, <http://tinyurl.com/pojsy2p>.
- לוי, יגיל, 2007. מצבא העם לצבא הפריפריות, ירושלים: כרמל.
- , 2010. מי שולט על הצבא? בין פיקוח על הצבא לשליטה בצבאות, ירושלים: מאגנס.
- לפיד, יאיר, 2005. "מכתב למתגייס", ידיעות אחרונות, 28.10.05.
- נאור, משה, 2003. "חזית העורף וההתגייסות במלחמת העצמאות", ישראל 4, עמ' 37–59.
- סרטור, ז'אן-פול, 2007 [1943]. המבט, בתרגום אבנר להב, תל אביב: רסלינג.

פלד, יואב, 1993. "זרים באוטופיה: על מעמדם האזרחי של הפלסטינים בישראל", תיאוריה וביקורת 3 (חורף), עמ' 21–35.

קאמי, אלבר, 2008 [1942]. המיתוס של סזיפוס, בתרגום צבי ארד, תל אביב: עם עובד.

קימרלינג, ברוך, 1993. "על מיליטריזם בישראל", תיאוריה וביקורת 4 (סתיו), עמ' 123–140.

רם, אורי, 2006. הזמן של ה'פוסט': לאומיות והפוליטיקה של הידע בישראל, תל אביב: רסלינג.

שפר, גבריאל (גבי), אורן ברק, ועמירם אורן (עורכים), 2009. צבא שיש לו מדינה? מבט מחודש על יחסי התחום הביטחוני והאזרחי בישראל, ירושלים: כרמל.

ששון-לוי, אורנה, 2006. זהויות במדים: גבריות ונשיות בצבא הישראלי, ירושלים ותל אביב: מאגנס והקיבוץ המאוחד.

- Agamben, Giorgio, 1998. *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*, Stanford: Stanford University Press.
- Beck, Ulrich, and Elisabeth Beck-Gernsheim, 2002. *Individualization: Institutionalized Individualism and Its Social and Political Consequences*, London: Thousand Oaks.
- Benoit, William L., 1995. *Accounts, Excuses, and Apologies: A Theory of Image Restoration Strategies*, Albany: State University of New York Press.
- Bluck, Susan, and Judith Glück, 2004. "Making Things Better and Learning a Lesson: Experiencing Wisdom across the Lifespan," *Journal of Personality* 72(3), pp. 543–572.
- Boltanski, Luc, and Laurent Thevenot, 2006. *On Justification: Economies of Worth*, Princeton: Princeton University Press.
- Cohen, Stuart, 2007. "The False 'Crisis' in Military Recruitment: An IDF Red Herring," *Perspectives Paper No. 33*, BESA The Begin Sadat Center for Strategic Studies.
- Foucault, Michel, 1991. "Governmentality" (a lecture given at the College de France), in Graham Burcell, Colin Gordon and Peter Miller (eds.), *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, London: Harvester Wheatsheaf, pp. 87–104.
- Giddens, Anthony, 1991. *Modernity and Self-Identity*, Stanford: Stanford University Press.
- Lewis, Michael, 2000. "Self-Conscious Emotions: Embarrassment, Pride, Shame and Guilt," in Michael Lewis and Jeannette M. Haviland-Jones (eds.), *Handbook of Emotions*, second ed., New York: Guilford Press, pp. 623–638.
- Livio, Oren, 2012. "Avoidance of Military Service in Israel: Exploring the Role of Discourse," *Israel Studies Review* 27(1), pp. 78–97.
- Lomsky-Feder, Edna, and Eyal Ben-Ari, 2010. "The Discourse of 'Psychology' and the 'Normalization' of War in Contemporary Israel," in Gabriel Sheffer and Oren Barak (eds.), *Militarism and Israeli Society*, Bloomington: Indiana University Press, pp. 280–304.

- Lutz, Catherine A., and Lila Abu-Lughod, 1990. "Introduction: Emotion, Discourse and the Politics of Everyday Life," in Catherine A. Lutz and Lila Abu-Lughod (eds.), *Language and the Politics of Emotions*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 1–23.
- Nussbaum, Martha C., 2001. *Upheavals of Thought: The Intelligence of Emotions*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Rosaldo, Michelle Z., 1984. "Toward an Anthropology of Self and Meaning," in Richard A. Shweder and Robert A. LeVine (eds.), *Culture Theory: Essays on Mind, Self, and Emotion*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 137–157.
- Schild, E. O., 1973. "On the Meaning of Military Service in Israel," in Michael Curtis and Mordecai S. Chertoff (eds.), *Israel: Social Structure and Change*, New Jersey: Transaction Books, pp. 419–432.
- Schwandt, Thomas A., 2000. "Three Epistemological Stances for Qualitative Inquiry: Interpretivism, Hermeneutics and Social Construction," in Norman K. Denzin and Yvonna S. Lincoln (eds.), *Handbook of Qualitative Research*, second ed., Thousand Oaks: Sage, pp. 189–213.
- Simmel, Georg, 1971. "Freedom and the Individual," in Donald N. Levine (ed.), *Georg Simmel: On Individuality and Social Forms*, Chicago: The University of Chicago Press, pp. 217–226.
- The The, 1993. "Slow Emotion Replay" (Words by Matt Johnson). *Dusk*. Sony Records.
- Widder, Nathan, 2004. "Foucault and Power Revisited," *European Journal of Political Theory* 3(4), pp. 411–432.

